निरुक्तम्

शास्त्रीप्रथमवर्षस्यछात्राणां कृते-:
दीर्घोत्तरीय प्रश्नपत्रम्

1.निरुक्तग्रन्थस्य परिचयं लिखत?

यास्कस्य निरुक्तम् (1)

निरुक्तं वेदानां षडङ्गेषु अन्यतममस्ति। सम्प्रति यास्करचितनिरुक्तमेवास्य वेदाङ्गस्य प्रतिनिधिग्रन्थोऽस्ति। अस्मिन् निरुक्ते द्वादशाध्यायाः सन्ति। अन्ते द्वावध्यायौ परिशिष्टरूपेण स्तः। अनेन प्रकारेण समग्रग्रन्थोऽयं चतुर्दशाऽध्यायेषु विभक्तोऽस्ति। परिशिष्टभागमप्यर्वाचीनमिति वक्तुं न शक्यते। यतो यास्क इव उव्वटोऽपि परिशिष्टभागात्परिचित आसीत्। उव्वटः स्वकीये यजुर्वेदभाष्ये (१८।७७), निरुक्ते (१३।१३) समुपलब्धं वाक्यं निर्दिष्टमकरोत्। अतोऽस्यांशस्य भोजराजात्प्राचीनत्वं स्वतः सिद्धमस्ति। यास्ककृतं निरुक्तन्तु निघण्टुग्रन्थस्य व्याख्याऽस्ति। अतोऽस्य वेदाङ्गत्वमनुपपन्नमित्याशङ्क्य समाधत्ते—**'अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्रोक्तं तन्निरुक्तम्।'** अन्यच्च—**'एकैकस्य पदस्य सम्भाविता अवयवार्था यत्र निःशेषेण उच्यन्ते तदपि निरुक्तम्।'** अतोऽस्य वेदाङ्गत्वं सिद्धम्।

यास्कस्य प्राचीनतायां नाऽत्र लेशतोऽपि सन्देहस्यावकाशः। पाणिनेरपि प्राचीनतरोऽयमस्ति। संस्कृतभाषाया यो विकासो यास्कस्य निरुक्ते मिलति तत्पाणिनेरष्टाध्याय्यां व्याख्यातरूपतः प्राचीनतरमस्ति। महाभारतस्य मोक्षपर्वानुसारेण निघण्टोः कर्त्ता यास्को नाऽऽसीत्। अस्य रचयिता कोऽपि प्रजापतिः काश्यप आसीत्—

'वृषो हि भगवान् धर्मः ख्यातो लोकेषु भारत।
निघण्टुकपदाख्याने विद्धि मां वृषमुत्तमम्॥'
'कपिर्वराहः श्रेष्ठश्च धर्मश्च वृष उच्यते।
तस्माद् वृषाकपिं प्राह कश्यपो मां प्रजापतिः॥'

(महा० मो० प० अ० ३४२, श्लो० ८६–८७)

तत्रैव निघण्टोर्व्याख्याता यास्क आसीत्, इत्यस्य प्रमाणमपि समुपलब्धमस्ति—

'लिपिविष्टेति चाख्यायां हीनरोमा च योऽभवत् ।
तेनाविष्टं तु यत्किञ्चित् शिपिविष्टेति च स्मृतः ॥
यास्को मामृषिरव्यग्रोऽनेकयज्ञेषु गीतवान् ।
शिपिविष्ट इति ह्यस्माद् गुह्यनाम परोह्यहम् ॥
स्तुत्वा मां शिपिविष्टेति यास्कः ऋषिरुदारधीः ।
मत्प्रसादादधोनष्टं निरुक्तमभिजग्मिवान् ॥'

(म० भा० शा० प० श्लो० ६९–७१)

इत्यादिना प्रमाणितस्य यास्कस्य कः काल इति विचारे प्रस्तुते—(क) महाभारतस्योपरिलिखितपद्यद्वयस्योद्धरणात् ततोऽर्वाचीनो महाभारतः, (ख) पाणिनिः स्वकीये **'वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्'** ४।३।९८ इत्यस्मिन् सूत्रे 'कृष्णाऽर्जुनौ' स्मृतवानिति ततोऽयं प्राचीनः । पाणिनिः पाण्डुपुत्रादर्जुनात्परवर्त्ती सिद्धो भवति । पाण्डुपुत्राणां समयस्तु राजतरङ्गिण्याम्—

'शतेषु षट्सु सार्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले ।
कलेर्गतेषु वर्षाणामभवन् कुरुपाण्डवाः ॥'

इदं सर्वं विचार्य ख्रीष्टपूर्वनवमशतकस्य पूर्वार्द्धे यास्करजायतेति प्रतीयते । यास्कस्यास्य ग्रन्थस्य महत्ताऽत्यधिकाऽस्ति । ग्रन्थस्यारम्भे यास्को निरुक्तस्य सिद्धान्तस्य वैज्ञानिकं प्रदर्शनमकरोत् । वेदार्थानुशीलनाय तदाऽनेकपक्षा आसन् । येषां नामानि अनेन प्रकारेण प्रदत्तानि सन्ति—(१) अधिदैवतः, (२) अध्यात्मः, (३) आख्यातसमयः (४) ऐतिहासिकाः, (५) नैदानाः, (६) नैरुक्ताः, (७) परिव्राजकाः, (८) याज्ञिकाश्च ।

अनेन मतनिर्देशेन वेदार्थानुशीलनस्येतिहासोपरि विशिष्टरूपेण प्रकाशः प्रसरति । यास्कस्य प्रभावः अवान्तरकालिकभाष्योपरि अस्ति । सायणस्तु अस्याः पद्धत्या अनुसरणं कृत्वा वेदभाष्यरचनायां कृतकार्योऽभवत् । यास्कस्य प्रक्रियाऽऽधुनिकभाषावेत्तॄणां प्रधानतो मान्याऽस्ति । निरुक्तस्यैकमात्रप्रतिनिधित्वेन निरुक्तग्रन्थस्य सर्वातिशायि महत्त्वमस्ति ।

निरुक्तं तु स्वयं भाष्यरूपमेवास्ति । तथाऽपि यत्र तत्रैतादृशं दुरूहमस्ति यत्तस्य अर्थावबोधने विद्वान् टीकाकारोऽपि काठिन्यमनुभवति । निरुक्तं व्याख्यातुं विक्रमाब्दात् पूर्वमेव विदुषां ध्यानाऽकृष्टोऽभवत् । अस्य साक्षी पतञ्जलेर्महाभाष्यमस्ति । **'शब्दग्रन्थेषु चैषा प्रभूततरागतिर्भवति । निरुक्तं व्याख्यायते । न कश्चिदाह पाटलिपुत्र व्याख्यायत इति ।'**

किञ्च पतञ्जलेः सङ्केतः कस्यां दिशि वर्त्तते ? इति तु ज्ञातुं न कोऽपि कथयति ।

2.निरुक्तस्य महत्वं प्रतिपादयत?

निरुक्तस्य महत्त्वम्

निरुक्तशब्दस्य व्याख्या सायणाचार्यानुसारेण—'अर्थावबोधे निरपेक्षतया पदजातं यत्र तद् निरुक्तम्।' अस्मिन् प्रसङ्गे दुर्गाचार्यस्य कथनमिदमस्ति—'प्रधानं चेदमितरेभ्योऽङ्गेभ्यश्च अर्थपरिज्ञानाभिनिवेशात्। अर्थो हि प्रधानः तद्गुणः शब्दः, स च इतरेषु व्याकरणादिषु चिन्त्यते। यथा शब्दलक्षणपरिज्ञानं सर्वशास्त्रेषु व्याकरणाद् एवं शब्दार्थनिबन्धनपरिज्ञानं निरुक्तात्।

(दुर्गाचार्यवृत्तिः, पृ० ३)

निरुक्ते वैदिकशब्दानां निरुक्तिरस्ति। निरुक्तिशब्दस्यार्थो भवति व्युत्पत्तिः। निरुक्तस्य सर्वमान्यमतमिदमस्ति यत्प्रत्येकः शब्दः केनाऽपि धातुना सहावश्यमेव सम्बद्धो भवति। अतो निरुक्तकारः शब्दानां व्युत्पत्तिं प्रदर्शयन्, धातुना सह विभिन्नप्रत्ययानां निर्देशमपि दर्शयति। निरुक्तानुसारेण सर्वे शब्दा व्युत्पन्ना भवन्ति। वैयाकरण-शाकटायनस्याऽपीदमेव मतमासीत्। अस्योल्लेखो यास्केन पतञ्जलिना च स्व-स्वग्रन्थे कृतोऽस्ति।

'तत्र नाना आख्यातजानीति शाकटायनो निरुक्तसमयश्च।'

(निरु० १।१।२।२ ।)

'नाम च धातुजमाह निरुक्ते, व्याकरणे शकटस्य च तोकम् ।
(महा०)

शब्दानां व्युत्पत्तिर्बहुविधाऽस्ति । दुहिताशब्दस्य व्युत्पत्त्या विषये यास्को वदति—**'दुहिता दुर्हिता । दूरे हिता । दोग्धेर्वा ।'** अर्थाद् दूरे विवाहिता दुहिता एव हितकरा भवति अथवा यत्र प्रदत्ता तत्रैवाहितकरा भवति, अथवा दोग्धेः— अथवा सा हि नित्यमेव पितुः सकाशाद् द्रव्यं दोग्धि ।

निरुक्तं यस्मिन्नाधारे प्रवृत्तं भवति—अर्थात् प्रत्येकं संज्ञापदं धातुना व्युत्पन्नोऽभवत्, इत्याधारस्तु नितान्तं वैज्ञानिकमस्ति । अस्यैव सम्प्रति नामास्ति 'भाषाविज्ञानम्' । अस्योन्नतिः पाश्चात्यजगति शतवर्षाभ्यन्तरे एवाऽभवत् । सोऽपि संस्कृतभाषाया प्रचारो यदा तत्राऽभवत् तदैवेति । किञ्चाद्यतः त्रिसहस्रवर्षं प्राग् वैदिका ऋषयः अस्य शास्त्रस्य सिद्धान्तानां वैज्ञानिकरीत्या निरूपणं कृतवन्तः । भाषाशास्त्रस्येतिहासे भारतवर्ष एवास्य मूलोद्गमस्थानमस्ति । नात्र लेशतोऽपि सन्देहः । निरुक्तस्यारम्भेऽस्य विषयस्य येषां नियमानां प्रतिपादनं समुपलब्धं भवति तत्तु विशेषरूपेण महनीयमस्ति ।

3.नहि ग्रभायारण: सुशेवोऽन्यादर्यो मनसा....नव्य:।। इति मन्त्रस्य व्याख्यां कुरुत?

"नहि ग्रभायारंण: सुशेवोऽन्योदंर्यो मनंसा मन्तवाउं । अधांचिदोक: पुनरित्स एत्यानों वा-ज्यंभीषाळेंतु नव्यं: ॥ ३ ॥"

(ऋ० सं० ५-२-६)

नहीति । हे अग्ने ! **अरणो**ऽपार्ण (अपगतोदकसम्बन्ध:) **सुशेव:** सुसुखतमोऽपि । शेवमिति सुखनाम । (निघं० ३-६) बहुव्रीहि: । **अन्योदर्य:** अन्योदराज्जात: । "शरीरावयवाच्च" (पा० ५-१-६) इति यत् । दुर्गस्तु—अन्येनोदीरिताद्रेतसो जातोऽन्यजायोदरसंभूतो वेत्याह । **हि** निश्चयेन **ग्रभाय** ग्रहाय (ग्रहणाय) हस्य भश्छान्दस: (पा० ३-१-८४ वा०) ग्रहीतुं योग्यो न भवति । तस्माद्योऽन्योदर्य: स **मनसाउ** मनसाऽपि **न मन्तवै**—न मन्तव्यो ममायमिति । "कृत्यार्थे तवैकेन्केन्य-त्वन:" (पा० ३-४-१४) इति तव्यार्थे तवैप्रत्यय: । किं पुन: पुत्रत्वेन परिकल्पयितव्य: । **अधा** अथ यस्मात्**स पुनरित्** पुनरेव **ओकश्चित्** तदेवौकावकुत्सितं पितृगृहं पितृवंशं वा

एति प्रत्यागच्छति यतोऽसावागतो भवति (कल्पितपुत्रवतो गृहे)। अतः **नः** अस्माकम् **वाजी** वेजनवान् (परेभ्यो भयदाता) **अभीषाट्** अभिषहमाणः (अभिभवन्सपत्नान्) "छन्दसि सहः" (पा० ३–२–६३) इति ण्विः । उपधावृद्धिः (पा० ७–२–११६) हस्य ढः (पा० ८–२–३१) सस्य षः (पा० ८–३–५६) जश्त्वचर्त्वे "अन्येषामपी"–(पा० ६–३–१३८) ति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ **नव्यः** नवजातः शिशुरौरसः "नवस्य नूआदेशःत्नतप्तनप् खाश्च प्रत्यया वक्तव्याः" (पा० ५–४–३० वा०) इति नवशब्दाच्चायत् प्रत्ययः । "यस्येति च" (पा० ६–४–१४८) इत्यकारस्य लोपः । **आ एतु** आगच्छतु । न परकीयैः सङ्कल्पितैः पुत्रैः प्रयोजनमस्त्यस्माकमिति भावः ॥ ३ ॥

मन्त्रार्थं व्याचष्टे भाष्यकृत्—

नहि ग्रहीतव्यो अरणः सुसुखतमोऽप्यन्योदर्यो मनसाऽपि न मन्तव्यो ममायमिति । अथ स ओकः पुनरेव तदेति यत आगतो भवति । ओक इति निवासनामोच्यते । एतु नो वाजी वेजनवानभिषहमाणः सपत्नान्नवजातः स एव पुत्र इति ॥

निगदव्याख्यातमेतत् ॥ अथेदं विचार्यते—यत्पूर्वमुक्तमपेत्य यस्मात्पितुः सकाशात्ततं भवति तस्मादपत्यमिति । तदिदमुभयोरप्यपत्यत्वं प्राप्तं दुहितुः पुत्रस्य च । दुहितापि ह्यपेत्यैव पितुः सकाशात् तता भवति । तदेवं सति उभयोर्दुहितृपुत्रयोरपत्यकार्याणि दायाद्यादीनि अविशेषेण प्राप्नुवन्ति, इति ।

4.बल तथा घनस्य सविस्तरं निर्वचनं कुरुत?

(अथ बलनामनिर्वचनम्)

बलनामान्युत्तराणि अष्टाविंशतिः ॥

बलस्य नामानि । उत्तराणि प्रकृतेभ्योऽत्तिकर्मभ्यः । अदन्त एव हि बलवन्तो भवन्तीत्यत्तिकर्मभ्य उत्तराणि बलनामानि २८ ॥ तानि च ओजः । पाजः । शवः । इत्येवमादीनि ॥

आह—

बलं कस्मात् ?

इति । उच्यते—

बलं भरं भवति बिभर्तेः ॥

भ्रियते धार्यते (स्वसमयेऽवस्थाप्यते) हि स योऽबलिष्ठो भवति । "डुभृञ् धारणपोषणयोः" (जु० उ०) पचाद्यच् (पा० ३-१-१३४) वर्णव्यत्ययः पृषोदरादित्वात् ॥ **बिभर्तेर्वा** "डुभृञ् धारणपोषणयो"रित्यस्मात् (जु० उ०) बलमेव ह्येनं पुरुषं बिभर्ति ॥

(अथ धननामनिर्वचनम्)

धननामान्युत्तराण्यष्टाविंशतिरेव ।

बलवन्त एव धनं प्राप्नुवन्तीति बलनामभ्य **उत्तराणि धननामानि अष्टाविंशतिरेव** । बलनामवदिमान्यपि २८ तावन्त्येवेत्येवकारार्थः ॥ तानि च—मघं । रेक्णः । रिक्थं । वेदः । इत्येवमादीनि ॥

आह—

धनं कस्मात् ?

इति । उच्यते—

धिनोतीति सतः ॥

सत इति (कर्तृ–) कारकाभिधानम् । धिविः प्रीणनार्थः (भ्वा० प०) "इदितो नुम्" (पा० ७-१-५८) **धिनोति**

प्रीणयत्येतत्स्वामिनमिति धनम् । पचाद्यच् (पा० ३-१-१३४) बाहुलकादिकारस्थानेऽकारो वलोपश्च ॥ लोकेतु "धन धान्ये" (जु० प०) पचाद्यच् ॥

5.गृहनामस्य विषये स्पष्टयत?

गृहनामान्युत्तराणि द्वाविंशतिः ॥

महान्त एव गृहिणो भवन्तीति महन्नामभ्य **उत्तराणि गृहनामानि** । २२ ॥ गयः । कृंदरः । गर्तः । हर्म्यम् । इत्येवमादीनि ॥

आह—

गृहाः कस्मात् ?

इति । उच्यते—

गृह्णन्तीति सतः ।

ते हि यावदेव किञ्चिदाह्रियते तत्सर्वमेव **गृह्णन्तो गृहा** उच्यन्ते दुष्पूरत्वात् "ग्रह उपादाने" (क्र्या० उ०) ततो "गेहे कः" (पा० ३–१–१४४) इति गेहे कर्तरि कः । "गृहाः पुंसि च भूम्न्येवे"–ति (अमर) कोशोऽत्रे द्रष्टव्यः ॥

परिचरणकर्माण उत्तरे धातवो दश ॥

गृहेष्वेवावस्थिताः परिचर्यन्ते परिचरन्ति वेति गृहनामभ्य

उत्तरे परिचरणकर्माणः परिचरणार्थाः समाम्नाताः १०

इरज्यति । विधेम । सपर्यतीत्येवमादयः ।

7.निरुक्त दृष्ट्या पुरानशब्दस्य व्याख्यां कुरुत?

पुराणनामान्युत्तराणि षट् ॥

प्रत्नम् । प्रदिवः । प्रवयाः । इत्येवमादीनि ॥ ६ प्राक्तनं
प्रत्नम्[४] । प्राग् द्युतिमदासीदिति प्रदिवः । प्रकृष्टवयाः प्रवयाः ।
इत्येवमूह्यम् ॥

आह—

पुराणं कस्मात् ?

इति । उच्यते—तद्धि—

पुरा नवं भवति ॥

न वर्तमानकाले ॥

पुराणसम्बन्धादेवाह—

नवनामान्युत्तराणि षड़ेव ॥

नवं । नूत्नं । नूतनम् । इत्यादीनि ॥

आह—

नवं कस्मात् ?

इति । उच्यते—तद्धि सद्य एव कुतश्चित्—

आनीतं भवति ॥ २ ॥

आ सद्यः **नीतं** प्राप्तं **भवती**ति नवम् । "णु स्तुतौ" (अ० प०) "ऋदोरप्" (पा० ३–३–५७) नूयते स्तूयते । अचिरंकृतत्वेन रमणीयत्वादित्ययम् (एवमादिकः शब्दो) विशेष्यनिघ्नस्तथाचामरः "प्रत्यग्रोऽभिनवो नव्यो नवीनो नूतनो नवः । नूत्नश्च" इति (वि० नि० व०) ॥ २ ॥ (१९)

धन्यवाद

- प्रकाशरंजनमिश्रः
  - जयपुर-परिसरः